

УДК 159.922.761

Панов М. С.

аспірант кафедри практичної психології
Класичного приватного університету,
м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70-б

ДІАГНОСТУВАННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ СПЕЦІАЛІЗОВАНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Стаття присвячена розгляду діяльності психолога з організації та проведення діагностичної роботи з підлітками в умовах спеціалізованого навчального закладу. Досліджено прояви й особливості агресивної поведінки учнів підліткового віку в спеціалізованому навчальному закладі.

Ключові слова: агресія, агресивна поведінка, діагностика, індекс агресивності, підлітковий вік.

Постановка проблеми. Зростання агресивних тенденцій у підлітковому середовищі відображає одну з найгостріших соціальних проблем суспільства, в якому за останні роки різко збільшилася підліткова злочинність. В цих умовах особливо актуалізується аналіз проблеми агресивної поведінки дітей підліткового віку, яка є предметом достатньої кількості психологічних робіт, як вітчизняних, так і зарубіжних науковців.

Проблема агресивної поведінки підлітків знайшла своє відображення в працях російських і українських психологів С. А. Белічевої, П. А. Ковальова, Н. Ю. Максимової, Л. М. Семенюк, Д. І. Фельдштейн та зарубіжних психологів А. Бандури, Л. Берковіц, Р. Дженкінсона, Г. Карей, Е. Коккаро, Р. Уолтерса, З. Фрейда та ін.

Теоретичний аналіз різних концептуальних підходів переконує в доцільності розуміти агресивну поведінку, як цілеспрямовану руйнівну поведінку, що суперечить нормам і правилам співіснування людей в суспільстві, яка завдає шкоди об'єктам нападу, що заподіює фізичний збиток людям або що викликає у них психічний дискомфорт (негативні переживання, стан напруженості, страху, пригніченості).

С. О. Белічева відзначала, що в групах, іноді жорстко регламентованих, учень підліткового віку задовольняє свої потреби. Іноді він потрапляє в групи поза школою, які часто виявляються асоціальними. Відомо, що в групах вже починає діяти закон натовпу — «ти вже не один, таких багато». Соціальні заборони знімаються. Виникає ефект психологічного зараження, емоційної єдності, індивідуальна реакція знімається, «все ясно, все зрозуміло, все приємно, тебе розуміють». Кожен стає самим собою за власним розумінням, компенсуючи певною мірою власну індивідуальність [1].

Р. М. Охрімчук відзначала, що відхилення в розвитку особистості підлітка є результатом багатоступеневого процесу порушення взаємодії дитини з навколишнім світом, який поступово розвивається [3]. Агресивна по-

ведінка, з нашої точки зору, є результатом порушення стосунків підлітка з соціальним оточенням.

Отже, проблема агресивної поведінки досить складна: в ній беруть участь і соціальні, і психологічні фактори, а також спосіб сприймання особистістю оточуючих, ситуацій, власних проблем.

Актуальність, важливе практичне значення і недостатня розробленість у теоретико-психологічному плані проблеми агресивної поведінки учнів підліткового віку визначили вибір теми статті.

Мета статті — визначити й обґрунтувати результати діагностування агресивної поведінки учнів підліткового віку в умовах спеціалізованого навчального закладу.

Виклад основного матеріалу. Теоретико-методологічну основу дослідження склали принципи детермінізму, єдності свідомості й діяльності, взаємозалежності зовнішніх та внутрішніх чинників становлення особистості (Б. Ананьєв, Л. Божович, Л. Виготський, Г. Костюк, О. Леонтьєв); концептуальні положення про детермінанти й механізми девіантної поведінки особистості (Ю. Ковалевська, Н. Максимова, В. Оржеховська); патохарактерологічної поведінки (Б. Братусь, В. Мясіщев, В. Худік); зарубіжні концепції «агресивного потягу» (З. Фрейд, К. Лоренц, В. Макдауголл); поведінки, що обумовлена особливостями емоційного сприйняття й когнітивної інтерпретації (А. Бандура, Л. Берковіц, Р. Берон, Д. Шапиро).

Дослідження результативності діагностичної роботи психолога з агресивної поведінки учнів підліткового віку проходило у Запорізькому обласному реабілітаційному центрі-інтернаті «Орієнтир» для дітей з вадами зору. В дослідженні виявлення особливостей агресивної поведінки брало участь 70 підлітків.

Для дослідження особливостей агресивної поведінки учнів підліткового віку, як зазначено І. С. Булах, необхідно було визначити способи вивчення проявів агресії та виявити ті особливості емоційно-вольової і ціннісно-нормативної сфери особистості підлітка, які в критичних обставинах можуть сприяти виникненню у нього агресивних форм поведінки [2]. Адже абсолютно очевидно, що більш-менш агресивні підлітки по-різному дивляться на конфліктні ситуації, по-різному їх розуміють і не однаково оцінюють допустимість застосування фізичної сили або словесних загроз як засобу вирішення міжособистісних і групових розбіжностей.

У зв'язку з цим для збору і аналізу фактичного матеріалу на підготовчому етапі експерименту застосовувалися різні методики і методи, комплексне дослідження яких і забезпечує надійність, достовірність отриманих даних.

При проведенні дослідження використовувалися такі методи і методики: опитувальник Басса — Дарки; хенд-тест; тест Т. Лірі.

Для визначення форм агресивності і ворожих реакцій був використаний опитувальник Басса — Дарки, оскільки цей опитувальник є одним з методів вивчення агресивності. Створюючи свій опитувальник, А. Басс і А. Дарки врахували різні форми агресивних реакцій. Методика Басса — Дарки дозволяє визначити типові для випробовуваних форми агресивної

поведінки. Методика проводилася в групі. Перед опитуванням з підлітками проводилася бесіда про необхідність відповідати чесно [4].

Нами був також використаний хенд-тест (тест руки), який дозволяє визначити наявність агресивних установок, які самі по собі не свідчать про підвищення агресивності підлітка. Такий висновок може бути зроблений лише на основі оцінки питомої ваги і місця цих установок в загальній системі диспозицій [5].

Для вивчення особливостей міжособистісних відносин старшокласників в групі однолітків ми використовували методику Т. Лірі. За допомогою даної методики виявляється переважаючий тип ставлення до людей при агресивності. При дослідженні міжособистісних взаємостосунків найбільш часто виділяються два чинники: домінування — підкорення і дружелюбність — агресивність. Саме ці чинники визначають загальне враження про людину в процесі міжособистісного сприйняття.

Відзначимо, що експериментальна робота проводилася в груповій формі. Учні підліткового віку була висловлена тема і мета дослідження, даний опис і усна інструкція. Всі учасники експерименту проявили бажання брати участь в експерименті. В інструкції були підкреслені такі моменти: кожний заповнює свій лист самостійно, не радячись з сусідом і не роздумуючи вголос.

Зауважимо, що учасники експерименту мали достатньо часу для обдумування відповідей. В кімнаті під час експерименту не були присутні сторонні. Учнім була дана гарантія конфіденційності результатів.

Особливості прояву агресивної поведінки у досліджуваних відображені в таблиці 1.

Таблиця 1

**Результати виявлення агресивної поведінки підлітків
(опитувальник Басса — Дарки)**

№	Тип агресивної поведінки	Кількість (у %)
1	Негативізм	61,25
2	Фізична агресія	62,40
3	Вербальна агресія	62,30
4	Дратівливість	61,26
5	Відчуття вини	59,80
6	Непряма агресія	56,20
7	Підозрілість	54,30
8	Образливість	52,25
	Індекс агресивності	24,00
	Індекс ворожості	9,36

Аналіз результатів дослідження агресивності учнів підліткового віку в групі респондентів показав, що з 70 досліджуваних: 61,25 % підлітків проявляють негативізм; у 62,40 % учнів виражена фізична агресія; 62,30 % підлітків проявляють вербальну агресію; 61,25 % учнів продемонстрували роздратування; 59,80 % підлітків відчувають відчуття вини; у 56,20 % респондентів виявлена непряма агресія, а в 54,60 % визначено підозрілість; у 52,25 % підлітків в наявності спостерігалася образа.

Це дає підставу говорити про те, що у 61,25 % учнів, як хлопчиків, так і дівчаток, переважає негативізм. Це опозиційна форма визначення направлена звичайно проти авторитету або керівництва, ця форма поведінки може виявлятися у формі як пасивного опору, так і активної боротьби проти встановлених в соціальному середовищі звичаїв і законів.

У 62,40 % досліджуваних переважає фізична агресія в поведінкових реакціях. Такі учні підліткового віку використовують фізичну силу проти іншої особи.

Вербальна форма агресії виявлена у 62,30 % випробовуваних. Вираз негативних відчуттів у підлітка проходить як через крик, сварки, так і через зміст мовних відповідей, таких як загроза, прокляття, лайка. 61,26 % тих, що вчаться, випробовують роздратування в різних ситуаціях, тобто ці підлітки готові при щонайменшому збудженні до прояву запальності, грубості. 59,80 % випробовуваних переживають почуття вини.

Цей індекс виражає можливе переконання підлітків в тому, що вони є поганими людьми, поступають погано. А також таким учням властиві розкаяння совісті.

Непряму агресію проявляють 56,20 % випробовуваних, тобто учні підліткового віку такого типу реагування направляють свою агресію на сторонню особу — злобні плітки, жарти, а також ні на кого не спрямовують. Це такі прояви, як вибух люті, що виявляється в криках, тупання ногами, биття кулаками по столу. У 54,30 % підлітків встановлено таку рису як підозрілість. Такі учні проявляють недовір'я і обережність по відношенню до людей, які засновані на переконанні, що оточуючі хочуть заподіяти їм шкоду.

За наслідками дослідження у 52,25 % підлітків, що перебували у спеціалізованому навчальному закладі, є образа. Такі учні відчують заздрість і ненависть, які обумовлені відчуттям гіркоти, гніву на весь світ за дійсні або уявні страждання.

Необхідно відзначити, що ми визначили індекс агресивності для кожного підлітка індивідуально, він складався з суми показників непрямой, вербальної, фізичної агресії і схильності до підозри.

Індекс ворожості складався з показників образи і підозрілості. Найвищі показники за індексом агресивності і ворожості — це 36–15 і середній показник — 24–9,36.

На підставі отриманих даних за опитувальником Басса і Дарки можна зробити висновок про те, що агресивні реакції і ворожість в поведінці учнів підліткового віку властиві 50,00 % випробовуваних.

Потім за допомогою хенд-тесту ми визначили наявність агресивних настанов, тобто про перевагу настанов або на кооперацію, або на конфронтацію, а звідси про зміст і вплив змістовних мотивів і про ступінь агресивності.

Проаналізувавши отриману інформацію, ми виявили, що 62,30 % випробовуваних мають високий індекс агресивності, яка виражена у вербальній агресії у вигляді криків, сварок і сперечань.

Таким чином, показник агресивних і ворожих тенденцій за опитувальником Басса — Дарки збігається у випробовуваних з показниками за методикою хенд-тесту, що відображено в таблиці 2.

Де K — показник рівня агресивності в нормі: якщо $K > 1$, то людина не є агресивно спрямованою; якщо $K < 1$, то агресивність виявляється як тенденція або реальність поведінки. З даної таблиці виходить, що для підлітків цієї групи характерним є вираз вербальної агресії як тенденції до дії.

Таблиця 2

Результати діагностики за опитувальниками Басса — Дарки і хенд-тесту

№	Тип агресивної поведінки	Результати методики Басса — Дарки (у %)	Рівні агресивності методики Хенд-тест
1	Негативізм	61,25	$K=1$
2	Фізична агресія	62,40	$K=1$
3	Вербальна агресія	62,30	$K < 1$
4	Дратівливість	61,26	$K > 1$
5	Відчуття вини	59,80	$K > 1$
6	Непряма агресія	56,20	$K > 1$
7	Підозрілість	54,30	$K > 1$
8	Образливість	52,25	$K=1$

Далі в ході нашого дослідження за допомогою методики Т. Лірі ми з'ясували, що в цілому за вибіркою підлітків представлено 8 типів поведінки, з яких переважаючими типами є: авторитарний (встановлений у 14 осіб, що складає 20,00 % з вибірки); егоїстичний тип (11 осіб, що складає 15,70 %); агресивний тип (14 осіб, 20,00 %); залежний тип (5 осіб, або 7,00 %); підозрілий тип (9 осіб, тобто 12,00 %).

Таким чином, яскраво виражені типи поведінки складають 75,70 % із загальної кількості підлітків.

Інші 24,90 % (а це 17 осіб) розподілилися по типах відносин таким чином: альтруїстський — 2 особи, що складає із загальної кількості випробовуваних 2,8 %; доброзичливий — 3 особи, тобто 4,30 %; підпорядкований — 7 осіб з групи випробовуваних, що складає 10,00 %.

П'ять підлітків, що залишилися із загального числа вибірки, мають змішаний тип ставлення до оточуючих, тобто поєднання 2 типів, а саме: доброзичливий + альтруїстський = 1 учень; доброзичливий + підпорядкований = 1 учень; підозрілий + агресивний = 2 учні; підозрілий + егоїстичний = 1 учень.

Таким чином, у представників змішаного типу поведінки відсутній переважаючий стиль поведінки в міжособистісній взаємодії.

За наслідками проведеної методики з 70 випробовуваних 34 мають помірну оцінку (від 5 до 8 балів), що вказує на відповідну поведінку при тому або іншому типі міжособистісної взаємодії; 36 випробовуваних мали високі оцінки (від 9 до 12 балів), що вказує на прояв екстремальних вчинків у кожному конкретному типі міжособистісних відносин.

Вивчивши особливості і виявивши певні типи міжособистісних відносин підлітків в групі однолітків, нам необхідно тепер з'ясувати, чи спостерігається послідовність або залежність між типом відносин і рівнем агресивності підлітків.

Авторитарний тип відносин характерний для 14 підлітків з загальної вибірки випробовуваних, що складає 20,00 %. З них 6 мають виражений

рівень агресивності і 6 — вербальної агресії. Двом підліткам властивий негативізм. Для підлітків з авторитарним типом відносин характерна впевненість в собі, прояв якостей лідера, наполегливість в досягненні мети.

Відзначимо, що при високих балах (13–16) за методикою Т. Лірі можна говорити, що таким підліткам властиво надмірне повчання інших, невміння прислухатися до думки товаришів. У нашій групі відзначено 5 таких представників.

Із загального числа респондентів до егоїстичного типу міжособистісних відносин належали 11 учнів підліткового віку, яким також властиві такі прояви агресії, як негативізм, дратівливість і непрямая агресія. Такі підлітки, як правило, характеризувалися такими якостями: орієнтація на себе, схильність до суперництва, себелюбство. Вони склали 15,70 % від загальної кількості.

Агресивний тип відносин властивий 14 респондентам, що склали 20,00 % із загальної вибірки. У цих підлітків відзначені такі характерні риси, як: вимогливість, строгість і різкість в оцінках інших. Проте вони не виключають проявів фізичної агресії, тобто нанесення шкоди іншим людям, підвищену критичність і скептицизм.

Підозрілий тип відносин у нашій групі респондентів було виявлено в 9 осіб, що складало 12,80 % від загальної вибірки. Відзначимо, що таким підліткам властиві такі характеристики, як: підозрілість, обачність, скритність і прояв негативізму, як правило у вербальній формі, і разом з цим високий показник схильності до сумніву у всьому.

До підпорядкованого типу міжособистісних відносин належать 7 (10,00 %) респондентів. Такі підлітки, як правило, поступливі, тривожні, уникають широких контактів, їм властиві лагідність, схильність до підкорення без урахування ситуації. Респонденти, що набрали від 13 до 16 балів, характеризувалися таким рисами, як слабовілля, пасивність, покірність, в них було визначено схильність до самознищення і постійних, необґрунтованих вчинків. У нашій групі таких підлітків було 5 осіб з 7.

Зазначимо, що особистостям із залежним типом поведінки властива невпевненість в собі, залежність від інших, слухняність, конформність, надмірна довірливість, боязливість, не вміння проявити опір, часто вважаючи, що інші, більш сильні, завжди мають рацію. При високих балах у підлітків відзначено тривожність, побоювання, залежність від чужої думки, вчинків інших.

В нашому дослідженні доброзичливий тип відносин як переважаючий зі всіх типів виявлений не був. Разом з тим нами були виявлені змішані типи поведінки: доброзичливий + підпорядкований — 1 особа, 1,50 % і доброзичливий + альтруїстичний — 1 особа, 1,50 %. Даним респондентам були властиві такі характеристики, як схильність до співпраці, компромісу при вирішенні проблем, гнучкість, товариськість, а також доброта, м'якість, чуйність.

Альтруїстський тип відносин був виявлений у 2 учнів із загальної кількості, що складало 3,00 %. Таких підлітків слід характеризувати як безкорисливих, добрих, чуйних, відповідальних по відношенню до людей. Але

крайні характеристики такого типу можуть говорити про нав'язливість у своїй допомозі і зайву активність по відношенню до оточуючих. За результатами дослідження таких підлітків було двоє.

Таким чином, з отриманих даних видно, що в учнів підліткового віку переважають авторитарний і агресивний типи поведінки в процесі міжособистісної взаємодії (встановлено по 20,00 %). На другому місці знаходяться підлітки з егоїстичним типом міжособистісної взаємодії –15,70 %. Зауважимо, що за отриманими результатами 20,00 % підлітків ділять залежний і підозрілий типи міжособистісної взаємодії. Решті учнів властиві змішані типи поведінки, при яких переважаючий тип не виявлений.

Узагальнення результатів проведення діагностичних методик дозволило констатувати, що з 70 підлітків 20 (28,56 %) мають високі показники за індексом агресивності.

Висновки. Таким чином, в роботі було визначено й обґрунтовано результати діагностування агресивної поведінки учнів підліткового віку в умовах спеціалізованого навчального закладу. Встановлено, що домінування у підлітків, які перебувають у спеціалізованому навчальному закладі, агресивної поведінки засвідчує необхідність пошуку засобів зниження прояву агресії шляхом комплексного психологічного впливу на виявлені психологічні характеристики. Отримані результати стосовно особливостей агресивної поведінки учнів підліткового віку допоможуть психологам навчальних закладів розробити заходи, які сприятимуть зниженню загальної рівня агресивності підлітків.

Список використаних джерел та літератури

1. Беличева С. А. Основы превентивной психологии / Светлана Афанасьевна Беличева. — М.: Социальное здоровье России, 1994. — 224 с.
2. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітка: монографія / І. С. Булах. — К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2003. — 340с.
3. Охрімчук Р. М. Як працювати з агресивною дитиною: навч.-мет. посібник / Р. М. Охрімчук. — К.: ДЦССМ, 2004. — 64 с.
4. Психодіагностика і корекція: Навчально-методичний посібник з практичної психології / За ред. О. М. Олейника. — Миколаїв: ПП «Принт-Експрес», 2010. — 218 с.
5. Степанов В. Г. Справочник по психологии й психиатрии детского й подросткового возраста / В. Г. Степанов. — Санкт-Петербург: Питер, 1999. — 749 с.

References

1. Belycheva S. A. Osnovy preventyvnoy psikhologiy / Svetlana Afanas'evna Belycheva. — M.: Sotsyal'noe zdorov'e Rossyy, 1994. — 224 s.
2. Bulakh I. S. Psikhohiya osobystisnoho zrostannya pidlitka: Monohrafiya/ I. S. Bulakh. — K.: NPU imeni M. P. Drahomanova, 2003. — 340s.
3. Okhrimchuk R. M. Yak pratsyuvaty z ahresyvnoyu dytynoyu: navch.-met. posibnyk/ R. M. Okhrimchuk. — K.: DTsSSM, 2004. — 64 s.
4. Psikhodiagnostyka i korektsiya. Navchal'no-metodychnyy posibnyk z praktychnoyi psikhohiyi/ Za red. O. M. Oleynika. — Mykolayiv: PP «Prynt-Ekspres», 2010. — 218 s.
5. Stepanov V. H. Spravochnyk po psikhologiyi y psykhyatryi detskoho y podrostkovoho vozrasta/ V. H. Stepanov. — Sankt-Peterburh: «Pyter», 1999. — 749 s.

Панов Н. С.,

аспірант кафедри практичної психології
Класического приватного університета, г. Запоріжжя

**ДИАГНОСТИКА АГРЕССИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ
СПЕЦИАЛИЗИРОВАННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ**

Резюме

Статья посвящена рассмотрению деятельности психолога по организации и проведению диагностирования подростков в условиях специализированного образовательного учреждения. Исследованы проявления и особенности агрессивного поведения учеников подросткового возраста.

Ключевые слова: агрессия, агрессивное поведение, диагностика, индекс агрессивности, подростковый возраст.

Panov M. S.

Postgraduate Department of Applied Psychology
Classic Private University, Zaporozhye

**DIAGNOSTICS AGGRESSIVE BEHAVIOR AMONG ADOLESCENTS
SPECIALIZED SCHOOLS**

Abstract

The article is devoted to the activities of the organization of the psychologist and the diagnostic work with adolescents in a specialized institution. The purpose of the article — to define and justify aggressive behavior results diagnosing adolescent students in a specialized institution. It is investigated the features and displays of the aggressive behavior of adolescent students in a specialized institution. The work was determined and the results proved diagnosis of aggressive behavior in adolescent students of a specialized institution. Established that dominance in adolescents who are in a specialized institution of aggressive behavior confirms the need to find means of reducing aggression by complex psychological impact of the identified psychological characteristics. The results obtained regarding student behavior features aggressively adolescent psychologists help schools develop measures that will reduce the general level of aggression adolescents.

Key words: aggression, aggressive behavior, diagnosis, index of aggression, adolescence.

Стаття надійшла до редакції 21.01.2014